

بررسی تطبیقی دو آیین میتراپی و ایزدی

دکتر مجتبی دماوندی* - سامان رحمانزاده

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید بهشتی - کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

چکیده

آیین میتراآیینی بانفوذ و مؤثر در تاریخ ادیان و آیین‌های جهان بوده است. آیین ایزدی نیز آیینی محلی در منطقه‌ای کوچک از کردستان است که تحت تأثیر آیین‌های مختلف، از جمله آیین میترا قرار گرفته است. پرسش اصلی این مقاله این است که آیین میترا بیشتر بر چه بخش‌هایی از آیین ایزدی تأثیر نهاده است. به منظور پاسخ گفتن به این پرسش با روش اسنادی و با بررسی نظریات محققان درباره دو آیین، جنبه‌های تشابه آنها استخراج شده است. بر این اساس، در چهار بخش مناسک، باورها، اساطیر و جشن‌ها تطبیق و همسانی مشاهده می‌شود و در بخش تاریخ و جغرافیا نیز بررسی اشتراکات نیازمند تحقیقات بیشتر است؛ در قسمت مناسک دینی، در نماز، روزه و حج (ضیافت همگانی) و در بخش باورها، در رازآمیزی، درجات هفت‌گانه سلوک، تثلیث خدایان و نقش اهریمن در هردو آیین همسانی وجود دارد. در بحث اساطیر نیز در تولد میترا و یزیدین مسافر و توتم‌هایی مانند خروس، گاو، مار، سگ و عقرب اشتراکات دیده می‌شود. دو جشن مهرگان و میلاد میترا نیز با جشن همگانی و بلندبرابر هستند.

کلیدواژه‌ها: دین، اسطوره، بررسی تطبیقی، آیین میترا، آیین ایزدی.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۱/۲۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۳/۶/۲۵

*Email: dr.Damavandi@yahoo.com (نویسنده مسئول)

مقدمه

از دیرباز، خاورمیانه مهد ادیان و مذاهب گوناگونی بوده است که در طول تاریخ منشأ تحولات بسیاری در جهان شده‌اند؛ ادیانی مانند اسلام، مسیحیت و یهودیت که اینک پیروانشان در بسیاری از نقاط دنیا حضور دارند و ادیانی مانند زردشتی، مانوی و میتراپی که در عصر خود دارای گسترش و نفوذ بوده‌اند و برخی هنوز پیروانی دارند. کردستان در قسمت مرکزی خاورمیانه، بیشترین تنوع در ادیان و مذاهب را داشته است. مردم کرد از یک سو، به لحاظ نژادی و زبانی با آریایی‌ها دارای مشترکات بوده‌اند و از سوی دیگر، به دلیل نزدیکی جغرافیایی با مراکز مهم ادیان سامی، تحت تأثیر آیین‌های بسیاری قرار گرفته‌اند. آیین‌هایی مانند ایزدی، یارسان (اهل حق)، علوی و طریقه‌های عرفان و تصوف اسلامی، مانند نقشبندی و قادری نفوذ و تأثیر چشمگیری بر زندگی مردم این منطقه داشته و دارند.

آیین ایزدی و میتراپی دو آیین با نقش‌هایی متفاوت در جامعه بشری هستند. آیین میترا آیینی اثرگذار بر دیگر ادیان و آیین‌ها بوده است. نمونه بارز این تأثیر را می‌توان در مسیحیت مشاهده نمود. تأثیر مهرپرستی بر دین زردشتی نیز غیر قابل انکار است. هر چند زردشتدر ابتدا تلاش کرد تا آیین خود را از نفوذ ایزدان دیگر برهاند و جنبه یگانه‌پرستی به آن ببخشد، بعد از مرگ وی و به مرور زمان، ایزدان پرنفوذی مانند میترا و آناهیتا دوباره قدرت پیشین خود را به دست آوردند؛ از این رو، بررسی تأثیر آیین میترا بر ادیان دیگر امری معقول و منطقی می‌نماید.

«مهر» یا «میترا» ایزدی صاحب نفوذ و قدرتمند در میان ایزدان اسطوره‌ای اقوام هند و اروپایی به‌ویژه هند و ایران بود. در جایگاه ایزد راستی و پیروزی نزد اقوام آریایی احترام ویژه‌ای داشته است. در هند باستان، میترا بانام خدای پیمان ستایش می‌شد و اغلب نام او با ورونا همراه بود. در اوستا نیز از ایزد مهر یاد شده است و یکی از یشت‌ها با عنوان «مهریشت» درباره‌ او است.

میترائیسم در آسیای صغیر شکلی خاص و سرّی به خود گرفت و از آنجا به روم و اروپا راه یافت و بعدها، رقیب سرسخت مسیحیت در اروپا شد. این آیین دارای طبقات اجتماعی، اساطیر و عقاید مخصوص به خود بود و پیروان آن مراسم خود را در مهرکده‌ها یا غارها انجام می‌دادند. از میترائیسم، کتاب مقدسی در دست نیست، ولی در همه منابع مربوط به اقوام هند و اروپایی، مطالبی درباره ایزد میترا آمده است. آثار باستانی به جا مانده در نواحی مختلف نیز حکایت از نفوذ این آیین دارند.

آیین ایزدی آیینی کوچک با پیروانی اندک در خاورمیانه در میان اقوام آریایی است. این آیین بنا به دلایلمختلف، بیش از آنکه تأثیرگذار باشد، از دیگر ادیان تأثیر پذیرفته است. این آیین مناسبات مشترکی با دیگر ادیان مانند میتراپی، زردشتی، مانوی، اسلام، مسیحیت، یهودیت و ادیان هندی، فرق گنوسی و آرای صوفیانه دارد. با این حال، پیروان آن استقلال دینی خود را حفظ کرده‌اند و خود را جزء هیچ کدام از این آیین‌ها نمی‌دانند و آیین خویش را «ایزدی» می‌نامند. ایزدیان دارای ادبیات مکتوب و شفاهی، و آداب و رسوم مخصوص به خود هستند. جلوه و مصحف رهش دو کتاب مقدس آنهاست. از آثار دیگر این آیین، اقوال و اورادی است که در مراسم ها و جشن‌ها و عبادات خود می‌خوانند. آیین ایزدی آیینی محلی است که در منطقه‌ای از کردستان رواج دارد و در میان ادیان و مذاهب مختلف رایج در آنجا به زندگی خود ادامه می‌دهد. این آیین دارای گروه بسته‌ای با آداب ویژه خویش است و پیروان آن از طریق خون به این دین می‌پیوندند؛ از اینرو، هیچ علاقه‌ای به رواج آیین خود ندارند و بیش از آنکه بخواهند دیگران را تحت تأثیر قرار دهند، خود از دیگر ادیان و مذاهب تأثیر پذیرفته‌اند. تأثیرپذیری‌های فراوان از آیین‌های دیگر این آیینرا انعطاف‌پذیر ساخته است و می‌تواند آن ردّی از اکثر ادیان بزرگ را در آن یافت؛ هر چند ایزدیان بر این باورند که ایزدی دین برتر است و قوم ایزدی تنها نژاد خالص. با بررسی اساطیر و باورهای ایزدیانه و توضیح می‌توان این تأثیرپذیری را مشاهده نمود.

پیشینه تحقیق

جدیدترین اثر به زبان فارسی درباره مهرپرستی/میترائیسم، کتاب دین مهر در جهان باستان است که مجموعه مقالات «دومین کنگره بین‌المللی مهرشناسی» است. علاوه بر این، پژوهش‌هایی از محققانی مانند فرانس کومن، مارتین ورمازرن، مرکلباخ، اولانسی، آمده گاسکه و جان هینلز به زبان فارسی ترجمه شده است. در آثار پژوهشگرانی مانند مری بویس، کای بار، ابراهیم پورداوود، مهرداد بهار و ابوالقاسم اسماعیل‌پور نیز مقالات و مطالبی درباره این آیین آمده است.

درباره آیین ایزدی نیز کتابی به نام Devil worship (Isga 1919) قابل توجه است. در این کتاب، ترجمه انگلیسی دو کتاب مقدس ایزدی و چند متن دینی دیگر آمده و مطالبی درباره نسخه‌شناسی این آثار، باورها و آداب و رسوم ایزدیانو اساطیر ایزدی ذکر شده است. یزیدی‌ها و شیطان‌پرست‌ها (غضبان ۱۳۴۱)، یزیدیان یا شیطان‌پرستان (تونجی ۱۳۸۰) و تاریخ الیزیدیه (دملوجی ۱۳۶۸ق) از دیگر آثار قابل توجه در این زمینه هستند. از میان محققان کردزبان، توفیق وهبی و پیر ممو عثمان در این باره تحقیقاتی انجام داده و آیین ایزدی را شعبه‌ای از آیین مهرپرستی به شمار آورده‌اند. توفیق وهبی در اثر خویش بعضی از تأثیرات مهرپرستی آیین ایزدیرا بیان کرده است. تأکیدوی بر تشابه طبقات هفتگانه در آیین میتراپی و ایزدی و همچنین کشتن گاو در جشن همگانیاست. از میان محققان غربی نیز افرادی مانند دراور، جان گست، و لایارد پژوهش‌هایی در این زمینه انجام داده‌اند، اما کرینبروک به صورت تخصصی‌تر به این موضوع به‌ویژه شعائر مذهبی یزیدیان پرداخته است. این نویسنده که در زمینه ادیان ایرانی پژوهش‌های بسیار انجام داده است، اثری با نام میترا و اهریمن، بنیامین و ملک طاووس دارد که در آن بیشتر بر جنبه میتراپی آیینیاریسان (اهل حق) تأکید کرده است. کتاب *God and shikh Adi are perfect* کرین بروک مجموعه سرودهای دینی ایزدیان همراه با ترجمه انگلیسی آنها است؛ اما مهم‌ترین و دقیق‌ترین کتاب درباره آیین ایزدی *Yezidism: It's Background, Observances and Textual tradition* از همین نویسنده است.

در کتاب آثار مهرپرستی در دین ایزدی و پرستش شیدان نه شیطان (رشید، بی‌تا) نشانه‌هایی از میترائیسم در آیین ایزدی بررسی شده است. علی‌اشرف کریمی (۱۳۸۰) به بررسی و مقایسه دین ایزدی با دین زرتشتی کهن پرداخته است. محمدی ملایری در مقاله‌ای با نام «یزیدی‌ها و کیش و آیین آنها» (۱۳۷۹) درباره این آیین تحقیق کرده و ره‌شو (۲۰۰۴) با اجازه روحانیون ارشد ایزدی، مجموعه‌ای از متون دینی ایزدی را گردآوری نموده است. درباره موضوع مورد نظر ما فقط در دو اثر از توفیق وهبی و رشید شهردان به صورتی کلی، مطالبی ذکر شده است. کتاب وهبی بیشتر درباره تاریخ ادیان کردستان است و درباره ارتباط این دو آیین با یکدیگر بحث نموده است. اثر شهردان نیز در زمره کارهای علمی و دانشگاهی قرار نمی‌گیرد.

بررسی تاریخ و جغرافیای دو آیین میتراپی و ایزدی

الف. تاریخ و جغرافیای آیین میتراپی

آیین میترا آیینی آریایی است. در *ودها* و *اوستا*، دو کتاب مقدس کهن در هند و ایران، از ایزد میترا یاد شده است. زردشت، پیامبر باستانی ایران، بسیار تلاش نمود تا جایگاه ایزدان دیگر را در آیین زردشتی پایین آورد و اورمزد را در جایگاه ایزد برتر معرفی نماید. با اینوجود، در *اوستای متأخر*، میترا همانند ایزدی پر قدرت، ظاهر شد و جایگاه ویژه ای یافت. بزرگترین و زیباترینش نیز به ایزد مهر اختصاص دارد.

بنا بر نشانه‌های باستانی و تاریخی، پرستش میترا به‌طور مشخص، از هزارهٔ دوم قبل از میلاد آغاز شده است و میتراپرستی آیین کهن هند و ایرانیه شمار می‌رود. این آیین در طول تاریخ، در بیشتر نقاط هند، ایران، بین‌النهرین، آسیای صغیر و اروپا مورد توجه قرار گرفته است؛ البته میزان پذیرش و پرستش ایزد میترا در مناطقیاد شده، در زمان‌های مختلف یکسان نبوده است. این آیین از آسیای صغیر به اروپا راه یافت و در آنجا همانند آیینی رازآمیز و سری، به حیات خود ادامه داد، اما سرانجام در اوایل قرن پنجم در برابر مسیحیت تسلیم شد.

به نظر می‌رسد پرستش میترا ابتدا در هند رواج داشته و با مهاجرت اقوام آریایی به سرزمین کنونی ایران، این آیین در ایران نیز رایج شده است. در بابل، میترا را با «شمش»، ایزد محلی، یکی دانسته‌اند و از این روی، به پرستش ایزد میترا پرداخته‌اند. (یشت‌ها ۱۳۷۷: ۴۰۷) پلوتارکبها این عقیدهٔ آریایی اشاره می‌کند که در آن، شاه نجات‌دهندهٔ مردم معرفی شده است. وی این نقش را با نقش میترایکی دانسته است. (مرکلباخ ۱۳۸۷: ۵۳) کرتیوس روایت می‌کند که ایزد میترا در اربیل نیز پرستش می‌شده است و داریوش در جنگ با اسکندر از وییاری جسته است. (یشت‌ها ۱۳۷۷: ۴۰۰-۴۰۱)

ب. تاریخ و جغرافیای آیین ایزدی

آیین ایزدی آیینی برخاسته از باورها و سنن آریایی است. قدمت این آیین به قبل از اسلام می‌رسد. این آیین اختلاطی از ادیان آریایی مانند میترائیسم، زردشتی و مانوی است و در آن آموزه‌هایی از آیین‌های قدیمی بین‌النهرین دیده می‌شود. هرچند در میان ادیان رایج در کردستان، بیشترین اطلاعات تاریخی دربارهٔ این آیین ثبت شده، موضوعات مهمی در این آیین ناشناخته مانده است. سمعانی نخستین نویسنده‌ای است که از آیین ایزد یاد کرده و در کتاب *الانساب* مطالبی دربارهٔ این آیین نوشته است. (سمعانی ۱۴۰۸ق، ج ۵: ۶۹۲) ابن بطوطه نیز در *سفرنامهٔ خویشا* این آیین یاد کرده است. (ابن بطوطه ۱۳۶۱: ۲۵۹)

مقبرهٔ شیخ‌عدی در لالش مهم‌ترین نشانه بر جای مانده از این آیین است، اما در متون مختلف، این مکان غارمانند به راهبی نصرانی نسبت داده شده است. (راسل ۱۳۸۲: ۳۳۴) آیین ایزد در نقاطی در شمال بین‌النهرین رواج داشته است. شهر موصل و نواحی اطراف آن مانند شیخان و بعشقا در عراق و نقاطی در جنوب شرقی ترکیه و کشور ارمنستان از مکان‌های اصلی گسترش آیین ایزدی در طول تاریخ بوده‌اند.

مناسک دینی دو آیین میترایی و ایزدی

الف. مناسک دینی آیین میترایی

درباره مناسک و عبادات دینی آیین میترا اطلاعات زیادی در دست نیست. مطالبی که در کتب مختلف ذکر شده است، تنها اطلاعاتی کلی درباره اعمالی است که پیروان این آیین برای نیل به مقصود انجام می‌داده‌اند. در کتب تاریخ ادیان نیز کمتر به این موضوع پرداخته شده است. محققان ضمن بررسی تاریخ آیین میترا به برخی از این مناسک، به صورت گذرا اشاره کرده‌اند که در اینجا به آداب نماز، روزه و ضیافت همگانی اشاره می‌شود:

پیروان میترا نیایش و نماز خود را برای ایزد میترا به جا می‌آورده‌اند. مری بویس به این نکته اشاره می‌کند که ایرانیان قبل از زردشت در سه گاه نماز می‌خوانده‌اند و زمان این نمازها تحت حمایت میترا و اپام‌نیات بوده است. به نظر می‌رسد که این باور همان باور پیروان میترا بوده است. (بویس ۱۳۸۶: ۵۷) در کتب تاریخی آمده است که ایرانیان عبادات خود را به میترا تقدیم می‌نمودند. این باور با ظهور زردشت نیز منسوخ نشد و به حیات خود ادامه داد. میتراپرستان خورشید را ستایش می‌کردند و او را چشم میترا می‌دانستند و نیایش‌های خود را برای او به جا می‌آوردند. (ر.ک. یشت‌ها ۱۳۷۷: ۳۰۶؛ باقری ۱۳۸۶: ۱۵۲)

در منابع مختلف به این نکته اشاره شده است که میتراپرستان باید در مراحل مختلف سلوک در طبقات هفت‌گانه خود برای دوره‌های طولانی روزه می‌گرفتند، (گاسکه ۱۳۹۰: ۱۰۳-۱۰۴) اما درباره عمومی بودن این عبادات اطلاعاتی در دست نیست.

میترا در آخرین روزهای حضورش در زمین، ضیافت شامیبرپاکرد و ایزدان را به این ضیافت فراخواند. این مراسم در غاری برگزار شد و پس از آن، میترا و یارانش به آسمان عروج کردند. (کومن ۱۳۸۶: ۱۴۸) پیروان آیین میترا در یادبود این مراسم، ضیافت همگانی ویژه‌ای ترتیب می‌دادند. در این ضیافت شام که مانند ضیافت میترا در غار برگزار می‌شد، پیروان با آداب خاصی بر روی میزها می‌نشستند و خدمتکاران خوراکی‌ها را نزد آنها می‌آوردند. (ورمازن ۱۳۸۶: ۵۰)

ب. مناسک دینی آیین ایزدی

درباره مناسک و عبادات ایزدیان اطلاعات بیشتری در دست است. این آیین در حال حاضر به حیات خود ادامه می‌دهد و محققان هرچند با دشواری‌های زیاد، توانسته‌اند بسیاری از آداب این آیین را مشاهده و ثبت نمایند. در میان عبادات پنج‌گانه ایزدیان نماز، روزه و حج با آیین میترا در ارتباط است. نماز در آیین ایزدی، مجموعه‌ای از دعاهایی است که پیروان این آیین روزانه آنها را می‌خوانند. این نمازها به صورت انفرادی و رو به خورشید خوانده می‌شود. ایزدیان در بعضی از روزهای هفته نیز نیایش‌های مخصوص آن روز را می‌خوانند. (حسنی ۱۳۷۴: ۲۸۷)

در این آیین دو نوع روزه مورد توجه است: روزه عمومی که سه روز طول می‌کشد و همه پیروان این آیین باید آن را انجام بدهند و روزه خصوصی که کسانی که در درجه دینی بالاتری هستند، برای ترکیه نفس آن را انجام می‌دهند. این روزه در دو دوره چهار روزه در تابستان و زمستان برگزار می‌شود و بعد از اتمام آن، همه ایزدیان جشن می‌گیرند. (تونجی ۱۳۸۰: ۱۵۱؛ حسنی ۱۳۱۲: ۸۰۴)

مراسم حج ایزدیان در اواسط مهرماه برگزار می‌شود. این مراسم که گردهمایی سالیانه پیروان آیین ایزدی است، شامل جشن همگانیه مراسم گرامی داشت مقام شیخ‌عدی است. این مراسم با نوشیدن شراب و سماع و رقص همراه است. در بخشی از این مراسم که به سماع چلمیر معروف است، ایزدیان به مناسبت یادبود ضیافتی که شیخ‌عدی برای چهل تن از یاران خویش ترتیب داده بود، ضیافتی همگانی برگزار می‌کنند و در آن گاوی قربانی می‌شود. (تونجی ۱۳۸۰: ۲۱۱)

زائران به دیدار اماکن مقدسی می‌روند که بعضی از آنها در غار وجود دارد. کانی سپی (عین‌البیضاء) چشمه‌ای است که ایزدیان از آن آب می‌نوشند. غسل در آب زمزم (نام چشمه‌ای در لاش) و دیدار از عرفات (مکانی در لاش) و گذشتن از پل صراط از دیگر آداب مخصوص حج در میان ایزدیان است. (تونجی ۱۳۸۰: ۱۵۵)

باورهای دینی دو آیین میتراپی و ایزدی

الف. باورهای دینی آیین میتراپی

رازآمیزی: رازآمیزی و سرّی بودن آیین میترا تأثیر بسیاری بر باورها و عقاید میتراپی داشته است. پیروان میترا را «رازور» می‌نامیدند. مناسک این آیین در دل کوه‌ها و دورازدید مردم برگزار می‌شد. سرّی بودن این آیین باوری بود که همه پیروان این آیین به آن معتقد بودند و همین نکته باعث عدم شناخت دقیق میترائیسم شده است. (لوگله ۱۳۸۵: ۳۲۷؛ کومن ۱۳۸۶: ۵۵)

ثنویّت و زروان‌گرایی: در بسیاری از منابع، باورهای میتراپی را با باورهای زروانی در ارتباط دانسته‌اند و بین این دو آیین همسانی و گاه یکسانی برقرار کرده‌اند. (کومن ۱۳۸۶: ۱۲۸) علت این امر آن است که ایزد میترا در آیین میترائیسم با زروان یکی می‌شود و این مسأله را می‌توان در مجسمه‌ای که در آن کله شیر بر روی بدن انسان قرار دارد، مشاهده نمود. (بهار ۱۳۹۰: ۹۶) ثنویّتیکی از باورهای اصلی آیین‌های ایرانی است. بر اساس این باور، جهان محل تقابل دو نیروی خیر و شر است. نیروی خیر از اورمزد و نیروی شر از اهریمن سرچشمه می‌گیرد. آیین میترا آیینی مبتنی بر ثنویّت است. (باقری ۱۳۸۶: ۱۶۹) بر اساس اعتقادات پیروان آیین میترا، اورمزد و اهریمن فرزندان زروان‌اند. (ورمازرن ۱۳۸۶: ۱۲۸) میترا نیز داور بین این دو و رابط بین ایزدان و انسان است.

اهریمن-میترا: در اساطیر ایرانی آمده است که اورمزد پیش‌نمونه‌های مادی را آفرید و اهریمن به این آفریده‌ها تاخت و آنها را نابود کرد. یکی از این پیش‌نمونه‌ها «گاو یکتا آفریده» بود که اهریمن وی را نابود کرد.

در اساطیر میتراپی، میترا با کشتن گاو زندگی جدیدی را به وجود آورد. بر اساس ایناسطوره و همچنین چند اثر باستانی، میان میترا و اهریمن ارتباط قائل شده‌اند. (دادگی ۱۳۸۵: ۶۶؛ گاسکه ۱۳۹۰: ۸۳)

درجات هفت‌گانه تشرّف: در آیین میترا همانند یک آیین عرفانی، انسان با طی مراحل می‌توانست به خدا برسد. (ورمازن ۱۳۸۶: ۱۵۶) داوطلبی که می‌خواست وارد آیین میترا شود نیز باید مراحل را طی می‌نمود. در موزائیک‌های کف اوستیا،^۱ مراحل هفت‌گانه آیین میترانشان داده شده است. (مرکلباخ ۱۳۸۷: ۹۲) این مراحل عبارت‌انداز: کلاغ، همسر/عروس، سرباز، شیر، پارسی، پیک خورشید، و پدر یا پیر. کلاغ نقش خدمتکار میترا را بر عهده داشته است. عطارد حامی او و عنصرش هوا بوده است. (ورمازن ۱۳۸۶: ۱۷۰) همسر به معنی ازدواج عرفانی با میترا است. (اولانسی ۱۳۸۶: ۲۲) زهره حامی وی و عنصرش آب بوده‌است. (مرکلباخ ۱۳۸۷: ۹۳) سرباز به معنی جانبازی و جان‌نثاری برای میترا است و ویرا رزمنده میترا دانسته‌اند. عنصر وی خاک و حامی‌اش مریخ بوده است. (اولانسی ۱۳۸۶: ۲۲) شیر مقام مهربان بوده است. (ورمازن ۱۳۸۶: ۱۷۶) کسی که به این مرحله می‌رسید، با غسل تدهین و تعمید می‌شد. عنصر وی آتش و حامی‌اش ژوپیتر بوده است. (اولانسی ۱۳۸۶: ۲۳) پارسی مقام آزادگی بوده است. او تحت حمایت ماه بودو جامعه ایرانی و کلاه شکسته میتراپی بر سر می‌گذاشت. (کومن ۱۳۸۶: ۱۶۶) پدر یا پیر نیز نماینده میترا در روی زمین بود. او را آموزگار مقدس می‌دانستند (ورمازن ۱۳۸۶: ۱۸۴) و زحل حامی او بود. در بعضی از اسناد، قبل از مرحله پیر، مرحله پیر رموز یا پیر مغان یا پیک خورشید قرار داشته است. (مرکلباخ ۱۳۸۷: ۹۵)

تثلیث خدایان: بر اساس باورهای میتراپی، سه میترا وجود داشت که هر کدام خویشکاری ویژه خود را داشتند. اولین نمود میترا به صورت به‌وجودآورنده حیات بود که با کشتن گاو تحقق می‌یافت. دومین نمود میترا به صورت واسطه‌ای در امر آفرینش بود که در آن نقش داور میان اورمزد و اهریمن و داوری پسین انسان‌ها را داشت. سومین نمود میترا به صورت خورشید بود که در آن این دو ایزدیکیشمردهمی شدند. (کومن ۱۳۸۶: ۱۳۸؛ مرکلباخ ۱۳۸۷: ۴۰)

ب. باورهای دینی آیین ایزدی

رازآمیزی: همان‌گونه که پیش از این گفته شد، آیین ایزدی آیینی برگرفته از سنت‌های صوفیانه و آیین‌های پیش از اسلام است و ویژگی اصلی آیین‌های عرفانی رازآمیزی است. پیروان این آیین آموزه‌های دین خود را «سرّ مگو» می‌دانند و دیگران را شایسته آگاهی از آن نمی‌دانند. در مقدمه کتاب جلوه نیز آمده است که خواندن کتاب دینی ایزدیان و آگاهی از آموزه‌های دینی بر افراد غیر ایزدی حرام است.

خیر و شر: ایزدیان نیز به جدال بیندو نیروی خیر و شر معتقد هستند، اما مصدر این دو را جدا از هم نمی‌دانند. از نظر آنها، خدای بزرگ جهان، فرشتگان و آدم را می‌آفریند و اداره دنیا را به سرور فرشتگان،

^۱. Ostia

طاووس ملک، می‌سپارد. (تونجی ۱۳۸۰: ۱۴۳) آنها تقابل میان خیر و شر را در جهان هستی انکار می‌کنند. در باور آنها، طاووس ملک‌عاملشروخیر است. کارهایی که او انجام می‌دهد، عین حق است و چون او بخشی از آفرینش خدا است، شایسته تأیید است. طاووس ملک را در ادیان دیگر، معادل شیطانیا اهریمن دانسته‌اند. ایزدیان به خدای بزرگ اعتقاد دارند و از این رو، موحد به شمار می‌آیند، (همان: ۱۲۵) اما از آنجایی که به نیرویی به نام طاووس ملک نیز اعتقاد دارند، شائبهٔ ثنویت در این آیین به وجود می‌آید. درحالی‌که در آیین‌های ثنوی، مصدر نیروی خیر و شر از هم متباین است و این دو با هم در جدال‌اند، در آیین ایزدی طاووس ملک خیر و شر را با خود دارد و هیچ جدالی میان دو نیرو وجود ندارد. (کرین بروک ۱۳۸۸: ۲-۱۲۱)

طبقات دینی: جامعهٔ ایزدیدر جایگاهی یک جامعهٔ دینی نظام خاصیدارد. این نظام دینی دارای طبقاتی است که هر فردی در یکی از این طبقات جای می‌گیرد. این طبقات عبارتند از: میر، پسمیر، شیخ، پیر، فقیر، قوال، کوچک و مرید. (حسنی ۱۳۲۵: ۱۱۲۷-۱۱۳۰) میر لقب شیخ‌عدی است. پسمیر جانشین میربا شیخ‌عدی است و او ریاست نظام اجتماعی را بر عهده دارد و سرپوشی بر سر دارد که به منزله تاج او است. شیخانجام امور دینی را بر عهده دارد. پیر در زمینهٔ ارشاد مریدان فعالیت می‌نماید. فقیر به افرادی می‌گویند که خرقة می‌پوشند و خود را وقف شیخ‌عدی می‌کنند. قوال عنوان کسانی است که سرودهای دینی در مدح ملائک می‌سرایند و آنها را به آواز می‌خوانند. کوچک به افرادی گفته می‌شود که وظیفهٔ غسل، کفن و دفن، مکاشفهٔ ارواح و خدمت در مرقد اولیا را بر عهده دارند. مرید نیز به عامهٔ مردم گفته می‌شود. (تونجی ۱۳۸۰: ۱۷۸)

تثلیث ایزدان: در سرودهای دینی ایزدیان از سه شخصیت به صورت یکسان یاد می‌شود: طاووس ملک، یزید و شیخ‌عدی. این سه شخصیت مقدس در آیین ایزدی یکی پنداشته می‌شوند و ایزدیان معتقدند که این اشخاص در یکدیگر حلول نموده‌اند. در قول‌های دینی، این سه را با نام سلطان یا پادشاه می‌ستایند و ویژگی‌های مشترکی را برای آنها بر می‌شمارند.

اساطیر دو آیین میتراپی و ایزدی

الف. اساطیر آیین میتراپی

تولّد میترا: دربارهٔ تولّد میترا روایات مختلفی وجود دارد. یکی از این روایات که به نظر می‌رسد از اساطیر یونانی گرفته شده است، حکایت از آن دارد که میترا از آمیزش زمین و اورمزد به وجود آمده است. (ورمازن ۱۳۸۶: ۹۴) معروف‌ترین روایت دربارهٔ میلاد میترا آن است که او عریان از صخره‌ای زاده شد، درحالی‌که کلاه فریجی بر سر داشت. بنا بر این روایت، میترا در غاری به دنیا آمد و دو شبان که شاید همان کوتس و کوتوپاتس باشند، به او گرویدند. (آموزگار ۱۳۸۶: ۲۱)

کشتن گاو: مهم‌ترین عملی که میترا انجام داد، کشتن گاو بود. این امر موضوع بسیاری از سنگ‌نگاره‌های میتراپی است. قربانی کردن سنتی است که در بسیاری از آیین‌ها وجود دارد، اما آیین ایرانی زردشتی با این سنت مخالف است. زردشت در گاتاها نفرین خود را نثار کسانی کرده است که با شادمانی گاو را می‌کشند.

(گات‌ها ۱۳۸۴: ۱۶۵) به نظر می‌رسد میان عمل کشتن گاو به دست میترا در آیین میترا و کشتن گاو یکتاآفریده‌به دست اهریمن در سنت دینی زردشتی ارتباط وجود دارد. این ارتباط می‌تواند تا حدودی مبین تشابه نقش اهریمن و میترا در باورهای دینی ایرانی باشد. (باقری ۱۳۸۶: ۱۶۲)

خورشید: در اساطیر میتراپی آمده است که میترا با خورشید زورآزمایی‌کرد و بر وی چیره‌شد، اما او را یاریداد تا دوباره برخیزد. آنگاه با همبیت‌کردند که یاران وفادار هم باشند و به همین مناسبت، میترا تاجی را به خورشیدبخشید که نشان‌دهنده سروری او باشد. (بهار ۱۳۹۰: ۳۲) میترا و خورشید در اساطیر ایرانی دو ایزدهستند و خورشید همراه و هم‌پیمان میترا معرفی شده است. (کومن ۱۳۸۶: ۱۳۸) در اساطیر یونانی نیز خورشید را با نام سل ستوده‌اند و وی را یار و همراه میترا دانسته‌اند. این همراهی و نزدیکی گاه منجر به این شده است که این دو ایزد یکی پنداشته شوند. به نظر می‌رسد به مرور زمان، میترا نقش ایزد خورشید را پذیرفته و جانشین وی شده است. این امر را می‌توان در مورد دو ایزد اپام‌نپات و آناهیتا نیز مشاهده کرد. (اولانسی ۱۳۸۵: ۱۵۱)

توتم: در آیین میتراپی موجوداتی وجود دارند که مقدس شمرده شده‌اند. این موجودات را می‌توان در نقش‌های برجسته میتراپی و در صحنه‌های قربانی کردن گاو به دست میترا مشاهده نمود. برخی از این حیوانات عبارتند از: گاو، مار، کلاغ، سگ، عقرب، و خروس. (گیمن ۱۳۸۵: ۳۱۹) حیواناتی مانند سگ، گاو، خروس و کلاغ از دیرباز، در میان ملل مختلف تقدیس شده‌اند؛ سگ حیوان اورمزد شمرده شده، گاو در میان بسیاری از ملل پرستش شده و خروس پیک سروش بوده است. در اساطیر یونان، کلاغ را پیک آپولو دانسته‌اند. مار و عقرب و حیوان با خویشکاری متفاوت هستند. در سنت دینی زردشتی، این دو جزء خرفستران به شمار آمده و موجوداتی اهریمنی محسوب شده‌اند. در آیین میترا، این دو نقش پررنگی در کشتن گاو و به وجود آوردن حیات گیاهی و جانوری داشته‌اند؛ از این رو، در بسیاری از نگاره‌های میتراپی این دو موجود نقش شده‌اند. (هینلز ۱۳۸۵: ۲۲۶؛ داوئی ۱۳۸۵: ۱۷)

ب. اساطیر آیین ایزدی

تولد یزید: در مصحفه‌ش نسخه آمریکا، درباره تولد یزید آمده است که محمد، پیامبر اسماعیلیان، خادمی به نام معاویه داشت. روزی از معاویه خواست تا موی سرش را بتراشد. در حین تراشیدنمو، سر محمد زخمی‌شد. معاویه خون را با زبان خورد تا مبادا بر زمین بریزد. پیامبر وقتی از این امر مطلع شد، او را سرزنش کرد و به وی گفت که با این کار، پسری از او به دنیا می‌آید و فرقه‌ای جدید در دنیا ایجاد خواهد کرد. معاویه پاسخ داد که هرگز ازدواج نخواهد کرد. پس از مدتی، خداوند عقرب‌هایی را بر معاویه مسلط کرد و پزشکان ازدواج راتنها راه درمان و زنده ماندن او دانستند. معاویه برای اینکه صاحب فرزندی نشود، با پیرزنی هشتادساله ازدواج کرد. به امر خدا، فردای آن روز، پیرزن به زنی بیست و پنج ساله تبدیل شد و یزید از

وی به دنیا آمد؛ (Isya 1991:105) البته درباره ریشه واژه یزیدیه نظریات متفاوت و متناقضی ابراز شده است که موضوع این جستار نیست.

قربانی کردن گاو: در متون دینی، قول‌ها و سرودهای آیین ایزدی اشاره‌ای به قربانی کردن گاو نشده است، اما مهمترین بخش مراسم جشن همگانی (ج یژنا کۆم هلی) دزدیدن و قربانی کردن گاو به‌شمار می‌رود. در این مراسم، میر شیخان گاوی را به چند نفر می‌سپارد تا از آن مراقبت کنند. در این میان، شخصی گاو را می‌دزدد. پس از آنکه خبر دزدیده شدن گاو پخش شد، جوانانی که وظیفه مراقبت از آن را بر عهده داشتند، آن را دوباره پیدا می‌کنند، اما دزد را معرفی نمی‌کنند. شخص گاو دزد دوباره به کمک دوستانش گاو را می‌دزدد و به مقبره شیخ شمس‌الدین می‌برد و به خادم آنجا می‌سپارد تا آن را قربانی کند. (کرین بروک ۱۳۸۸: ۱۳۴)

توتم: در آیین ایزدی نیز برخی از موجودات مقدس شمرده شده‌اند. این موجودات عبارتند از: گاو، سگ، خروس، مار، و طاووس. در قول «جومجوم سلطان» می‌توان تقدس و اهمیت گاو را به وضوح مشاهده کرد. در این قول، گاو تا آنجا قدرت می‌یابد که به کنار دروازه بهشت می‌رود و از نگهبان بهشت بازجویی می‌کند و وقتی که عصبانی می‌شود، بهشت را با زور بازوی خود به لرزه درمی‌آورد. (ره‌شو ۲۰۰۴: قول جومجومی سلطان)

به باور ایزدیان، روح انسان‌های نیک در سگ حلول می‌کند. در ادیان سامی، سگ نجس شمرده شده است؛ در حالی که در ادیان ایرانی، برای وی حرمت و تقدس قایل شده‌اند. خروس نمادی از هفت ملائکه است. سنجق، نمادی از طاووس‌ملک، به شکل خروس است. از سوی دیگر، برخی از شیوخ به شیوخ خروس معروف هستند. ایزدیان نیز بر این باورند که بانگ خروس بلایا را از آنها دفع می‌کند و از این رو، این حیوان را نمی‌آزارند. (حسنی ۱۳۷۴: ۲۸۹) مار و طاووس نیز نمادی از طاووس‌ملک هستند. ایزدیان معتقدند که طاووس‌ملک برای ورود به بهشت خود را به شکل مار درآورده و همراه طاووس وارد بهشت شده است.

جشن‌ها و مراسم دینی دو آیین میتراپی و ایزدی

الف. جشن‌های میتراپیان

مهرگان: مهرگان مهم‌ترین جشن ایرانی است که تا چند قرن بعد از اسلام نیز همانند نوروز، به صورت رسمی و باشکوه برگزار می‌شد. این جشن که از اواسط مهرماه آغاز می‌شده، در باور ایرانیان، جشن بزرگداشت ایزد میترا به شمار می‌آمده است. جشن مهرگان یک هفته به طول می‌انجامد و در این مدت، ایرانیان برای ایزد مهر قربانی می‌کردند.

یلدا / میلاد میترا: به باور پیروان میترا، میترا در ۲۵ دسامبر به دنیا آمده است. این باور بعدها وارد مسیحیت شد و آنان بر این باور بودند که حضرت عیسی (ع) در این روز به دنیا آمده است. در این روز، پیروان میترا

جشن‌هایی بر پا می‌کردند، اما در منابع مربوط به این آیین، مطلبی درباره کیفیت برگزاری این جشن‌ها نیامده است.

ب. جشن‌های ایزدیان

جشن همگانی: بزرگترین گردهمایی و جشن ایزدیان جشن جماعیهیا «جئژنا کوم هللی» است. این جشن از ۷ اکتبر (۱۶ مهر) به مدت یک هفته برگزار می‌شود. ایزدیان این جشن را در مقبره شیخ‌عدی و در کوه لالش برگزار می‌کنند. بازدید از تخت و سجاده شیخ‌عدی، رقص دسته‌جمعی موسوم به دبکه، غسل در زمزم، برگزاری ضیافتی بزرگ به نام سماط چلمیران، و دزدیدن و قربانی کردن گاو از جمله قسمت‌های مهم این جشن و گردهمایی بزرگ است. ایزدیان این جشن را یادبود اولین موعظه شیخ‌عدی در لالش می‌دانند (تونجی ۱۳۸۰: ۲۰۶) و معتقدند که در این زمان، هفت ایزد در لالش جمع می‌شوند و درباره وقایع آن سال تصمیم می‌گیرند. (کرین بروک ۱۳۸۸: ۱۳۴)

جشن بلنده: جشن بلنده شباهت بسیاری با جشن شب یلدا دارد. به باور ایزدیان، شیخ‌عدی در این شب به دنیا آمده است و به همین مناسبت، پیروانش این شب را جشن می‌گیرند. عده‌ای نیز معتقدند که یزید در این شب به دنیا آمده است. در این شب، ایزدیان غذای مخصوصی می‌پزند و از روی آتش می‌پزند. مدت این جشن را یازده روز دانسته‌اند. (تونجی ۱۳۸۰: ۲۱۴-۲۱۵؛ هورمی ۲۰۰۸: ۱۴۳)

تطبیق تاریخ، باورها و اساطیر دو آیین میتراپی و ایزدی

با بررسی داده‌های به دست آمده در پنج زمینه تاریخ و جغرافیا، مناسک، باورهای دینی، اساطیر، و جشن‌هانکاتزیر در خور تأمل و توجه است:

تاریخ و جغرافیا: با توجه به ضعف تحقیقات تاریخی، تطبیقی در این زمینه بین این دو آیین مشاهده نشد؛ البته در آیین ایزدی از پادشاهی به نام «ملک‌میران» یاد شده و به زعم برخی از محققان، منظور از میر «مهر» است. از نظر جغرافیایی، از آنجا که گستره رواج آیین میترا از هند تا قلب اروپا بوده‌است، می‌توان جغرافیای آیین ایزدی را جزئی از آیین میتراپی به شمار آورد. از سوی دیگر، آیین میترا از آسیای صغیر به اروپا منتقل شده است و این خود می‌تواند نشانه‌ای از نقش آیین ایزدی در این انتقال باشد.

مناسک: دو آیین میتراپی و ایزدیدر میان مناسک دینی، در نماز، روزه و حج (ضیافت همگانی) با یکدیگر اشتراکاتی دارند. پیروان آیین ایزدی نیز مانند آیین میتراپی نماز خود را به سوی خورشید می‌خوانند و نماز را راهی برای یکی شدن با خدای خود می‌دانند. ذکر این نکته لازم است که درباره آداب نماز در آیین میتراپی اطلاعات اندکی در دست است؛ از این رو، نمی‌توان به بررسی دقیق در این زمینه پرداخت.

در هر دو آیین، روزه یکی از مراحل رسیدن به طبقات بالا است. روزه در آیین میترا، بخشی از آزمون‌هایی بوده است که میتراپرستان برای طی درجات هفتگانه انجام می‌داده‌اند، اما درباره روزه به مثابه یک فریضه دینی در این آیین اطلاعاتی در دست نیست. ایزدیان نیز دو نوع روزه دارند: روزه عمومی که هر همه ایزدیان واجب است و روزه خصوصی که طبقه روحانی این آیین در دو دوره چهار روزه در تابستان و زمستان برای تزکیه نفس به جا می‌آورند.

میان دو مراسم ضیافت همگانی در آیین میترا و حج در آیین ایزدیمطابقت وجود دارد. میتراپرستان به مناسبت یادبود مهمانی میترا، ضیافتی همگانی برگزار می‌کردند و این ضیافت با قربانی کردن گاو همراه بود. ایزدیان نیز در مراسم حج خود که در گردهمایی جشن جماعیه برگزار می‌شود، برای یادبود مهمانی شیخ‌عدی برای مریدان و یارانش، مراسم سماط چلمیران را برگزار می‌کنند.

باورهای دینی: در زمینه باورهای دینی، دو آیین ایزدی و میترا و رازآمیزی، درجات هفت‌گانه تشرّف، تثلیث خدایان و نقش اهریمنشبهت‌هایی با یکدیگر دارند. پیروان هر دو آیین آموزه‌های خود را راز و سرّ مگو می‌دانند. این اعتقاد در کتاب مقدس ایزدیانیک دستور دینیست و بر آن تأکید شده است.

در هر دو آیین، طبقات دینی برای جامعه ذکر شده است؛ در آیین ایزدی، صرف نظر از نقش «میر» که همان شیخ‌عدی دانسته شده است، هفت طبقه دینی وجود دارد که با باور میتراپرستان مبنی بر هفت‌گانه بودن طبقات دینی مطابقت می‌کند. در آیین میترائیسم، پیریا پدر جانشین میترا در زمین است و نماد وی تاجی است که میترا به او داده است. در آیین ایزدی، «پسمیر» جانشین میریا همان شیخ‌عدی در روی زمین است و سرپوشی که بر سر می‌گذارد و یادگار شیخ‌عدی است، نماد او است. در آیین میترائیسم، پیک خورشید بعد از پیر قرار می‌گیرد و نماد او کمر بند است. در آیین ایزدی، شیخ بعد از پسمیر قرا می‌گیرد و او نیز کمر بندی همراه خود دارد. در آیین میترائیسم، پایین‌ترین درجه، درجه کلاغ است که نقش خدمت‌کار میترا را بر عهده دارد و در آیین ایزدی، کوچک‌ترین نقش خدمت‌کاران شیخ‌عدی را بر عهده دارند؛ البته تفاوت اصلی میان طبقات دینی در آیین میترا با آیین ایزدی در این است که بیشتر طبقات در آیین ایزدی موروثی هستند و فرد ایزدی نمی‌تواند با طی طریقت به آنها دست یابد.

در آیین میترائیسم، میترا سه نقش بر عهده دارد: یا به وجود آورنده حیات است، یا واسطه بین خدا و انسان‌ها است و یا در نقش خورشید قرار دارد. در آیین ایزدی نیز سه شخصیت طاووس ملک، یزید و شیخ‌عدی نقش‌هایی مشابه با هم دارند و بر اساس باور به تناسخ، یکی پنداشته می‌شوند. طاووس ملک به صورت مشخص، نقشه وجود آورنده حیات را بر عهده دارد. شیخ‌عدی نیز واسطه بین انسان و خداوند است. در این میان، نقش یزید به درستی مشخص نیست و او گاهی نقش‌هایی مشابه با شیخ‌عدی و طاووس ملک می‌یابد.

اهریمن در آیین میترا و گاه با خود میترا یکی می‌شود. البته این نظری است که از روی یافته‌های باستان‌شناسی و بر اساس سنت دینی ایرانیان به دست آمده است. از آنجا که اهریمن در اساطیر ایرانی گاو

یکتا آفریده را می‌کشد، این باور در اساطیر میتراپی به وجود آمده است که میترا در نقش قاتل گاو، همان اهریمن در آیین‌های ایرانی است. از این منظر، میترا/اهریمن به وجود آورنده حیات گیاهی و جانوری فرض می‌شود. در آیین ایزدی، طاووس ملک را با اهریمن در اساطیر ایرانی یکی دانند. طاووس ملکه در آیین، از آفریده‌های خدای بزرگ است که با فراهم کردن زمینه اخراج آدم از بهشت، به ازدیاد نسل آدم کمک می‌کند و ملت ایزدی را به وجود می‌آورد. او خالق خیر و شر با هم است. البته شر همان چیزی است که پیروان ادیان دیگر به علت ناراضی بودن از شرایط، آن را به شیطان نسبت می‌دهند.

اساطیر: میان اسطوره‌های تولد ایزد، کشتن گاو و توت‌ها در هر دو آیین مطابقت‌هایی وجود دارد. در آیین میترا، میترا از صخره‌ای زاده می‌شود و در آیین ایزدی، یزید از زنی بسیار پیر و فرتوت به دنیا می‌آید. در آیین ایزدی، نقش عقرب را می‌توان در تولد یزید مشاهده نمود. در آیین میتراپی نیز عقرب از جمله حیوانات شریک در امر آفرینش است.

بزرگ‌ترین کشت پهلوانی میترا کشتن گاو است که موجب به وجود آمدن حیات می‌شود. هر چند در کتب و متون مقدس آیین ایزدی، اشاره‌ای به کشتن این حیوان نشده است، کشتن گاو نقطه عطفی در مراسم جشن همگانی است. در این مراسم، جوانی گاو را می‌دزدد و آنرا برای شیخ شمس‌الدین قربانی می‌کند. در میان توت‌ها و موجودات مقدس و آیین موجوداتی مانند گاو، مار، سگ، خروس و عقرب مشترک هستند. تقدیس برخی از این حیوانات در آیین‌های دیگر نیز سابقه داشته است. با این وجود، نقش عقرب در هر دو آیین می‌تواند جالب توجه باشد.

جشن‌ها و مراسم دینی: در بین دو جشن مهرگان و میلاد میترا در آیین میتراپی و جشن همگانی و بلند در آیین ایزدی همگونی‌هایی دیده می‌شود. جشن همگانی بزرگ‌ترین گردهمایی ایزدیانا است که با قربانی کردن گاو به اوج خود می‌رسد. از نظر زمانی، این مراسم همزمان با جشن مهرگان است و قربانی کردن گاو نیز از بخش‌های اصلی مراسم مهرگان بوده است. به باور میتراپرستان، روز ۲۵ دسامبر، سالروز میلاد میترا است. این باور بر مسیحیت نیز تأثیر گذاشته است و مسیحیان نیز این روز را روز تولد عیسی می‌دانند. به باور ایزدیان نیز این روز، روز تولد شیخ‌عدی و به باور برخی از آنها روز تولد یزید است.

نتیجه

بررسی و تطبیق دو آیین ایزدی و میتراپی نشان می‌دهد که در چهار بخش باورها، اساطیر، مناسک و جشن‌ها میان این دو آیین همسانی‌ها و شباهت‌های بسیاری وجود دارد. در زمینه مسائل تاریخی و جغرافیایی نیز شاید ضعف منابع و تحقیقات موجود موجب گردیده است اشتراکات کمتری مشاهده گردد. در این میان، بیشترین اشتراک و همسانی در بخش باورها، جشن‌ها و مناسک است. در زمینه اسطوره‌ها نیز بررسی تشابهات و اشتراکات با وجود همانندی‌ها نیازمند مستندات افزون‌تری است. با توجه به این اشتراکات

می‌توان خاستگاه دو آیین ایزدی و میتراپی را یک باور و عقیده مشترک دانست و به دلیل قدمت و پیشینه آیین میتراپی می‌توان گفت تأثیر این آیین در آیین ایزدی از زوایای مختلف درخور تأمل و کاوش است.

کتابنامه

- آموزگار، ژاله. ۱۳۸۶. *تاریخ اساطیری ایران*. تهران: سمت.
- ابن بطوطه. ۱۳۶۱. *سفرنامه*. ترجمه محمدعلی موحد. تهران: علمی و فرهنگی.
- اولانسی، دیوید. ۱۳۸۵. *پژوهشی نو در میتراپرستی*. ترجمه مریم امینی. تهران: چشمه.
- باقری، مهری. ۱۳۸۶. *دین‌های ایران باستان*. تهران: قطره.
- بویس، مری. ۱۳۸۶. *زردشتیان؛ باورها و آداب دینی آنها*. ج ۹. ترجمه عسکر بهرامی. تهران: ققنوس.
- بهار، مهرداد. ۱۳۹۰. *از اسطوره تا تاریخ*. ج ۷. تهران: چشمه.
- تونجی، محمد. ۱۳۸۰. *یزیدیانیا شیطان پرستان*. تهران: عطایی.
- حسینی، سید عبدالرزاق. ۱۳۱۲. «یزیدیها شیطان پرستان». *ارمغان*. ترجمه علیرضا میرزاخسروانی. ش ۱۵۴.
- _____ ۱۳۷۴. «الیزیدیه». *رسالة الاسلام*. س ۷. ش ۳.
- دادگی، فرنیخ. ۱۳۸۵. *بندهشن*. ترجمه مهرداد بهار. تهران: توس.
- داونی، سوزان. ۱۳۸۵. «نگاره‌های سوریه‌ای از گاوکشی‌های مهر». *دین مهر در جهان باستان*. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: توس.
- دملوجی، صدیق. ۱۳۶۸. *تاریخ الیزیدیه*. موصل: طبقه الاتحاد.
- راسل، جیمز آر. ۱۳۸۲. «یزیدی‌ها». *چیستا*. ترجمه منیژه مشیری مقدم. ش ۲۰۴ و ۲۰۵.
- رشید، شهرمدان. بی تا. *آثار مهرپرستی در دین ایزدی و پرستش شیدان نه شیطان*. بی نا.
- ره‌شو، خلیل. ۲۰۰۴. *په‌رن ژ نه‌ده‌بی دینی ئیزدیان*. به‌رگی ئیکی. دهوک: سپیریز.
- سمعانی، ابن سعد عبدالکریم. ۱۴۰۸. *الانساب*. تقدیم و تطبیق عبدالله عمر البارودی. بیروت: دارالجنان.
- غضبان، جعفر. ۱۳۴۱. *یزیدیها و شیطان پرستها*. تهران: عطایی.
- کرین بروک، فیلیپ. ۱۳۸۸. «یزیدیان و اهل حق کردستان». *هفت آسمان*. ترجمه سیدسعیدرضا منتظری. ش ۴۲.
- کومن، فرانتس. ۱۳۸۶. *دین مهری*. ترجمه احمد آجودانی. تهران: ثالث.
- گات‌ها: *کهن‌ترین بخش اوستا*. ۱۳۸۴. تهران: اساطیر
- گاسکه، آمده. ۱۳۹۰. *پژوهش در کیش میترا*. ترجمه جلال ستاری. تهران: میترا.
- گیمن، دوش. ۱۳۹۰. *اورمزد و اهریمن*. ترجمه عباس باقری. تهران: فرزاد.
- لوگله، مارسل. ۱۳۸۵. «دست دادن در آیین‌های رازوارانه مدیترانه‌ای». *دین مهر در جهان باستان*. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: توس.
- محمدی ملایری، محمد. ۱۳۸۲-۱۳۷۵. «یزیدی‌ها و کیش و آیین آنها». *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی*. تهران: توس.
- مرکلباخ، راینهولد. ۱۳۸۷. *میترا: آیین و تاریخ*. ترجمه توفیق گلی‌زاده. تهران: اختران.
- ورمازن، مارتین. ۱۳۸۶. *آیین میترا*. ترجمه بزرگ نادرزاد. تهران: چشمه.
- وهبی، توفیق. ۱۳۴۷. *دین الکرد القادیم*. ترجمه جمیل بندی روژیانی. *نشریه العرفان*. ش ۵۶۰ و ۵۷۰.

هورمی، هسو. ۲۰۰۸. ئیزدیاتی در ۱۰۰ پرسان د. ههولیر: چاپخانه حاجی هاشم.
یشتها. ۱۳۷۷. گزارش و ترجمه ابراهیم پورداوود. تهران: اساطیر.

English Source

Isya, Joseph. 1919. *devil worship (the scard books and tradition of the yezidiz)* USA: boston

References

- Amuzgār, Zhaleh. (2007/1386SH). *Tārikh-e Asātiri-e Irān*. Tehran: SAMT.
- Bagheri, Mehri. (2007/1386SH). *Din-hā-ye Iran-e bāstān*. Tehran: Ghatreh.
- Bahār, Mehrdād. (2011/1390SH). *Az ostoureh tā tārikh*. 7th Ed. Tehran: Cheshmeh.
- Boyce, Mary. (1386/2007SH). *Zardoshtiyān: bāvar-hā va ādāb-e dīni-ye ānhā (Zoroastrians, their religious beliefs and practices)*. Tr. by ‘Askar Bahrāmi. 9th ed. Tehran: Ghoghnoos.
- Cumont, Franz Valéry Marie. (2009/1388SH). *Din mehri (The mysteries of Mithra)*. Tr. by Ahmad Ājoudāni. Tehran: Sāles.
- Dādegi, Faranbagh. (2006/1385SH). *Bondehesh*. Tr. by Mehrdād Bahār. Tehran: Tous.
- Damlouji, Seddigh. (1948/1368GH). *Tārikh-e Alyazidiyeh*. Mousel: Alettehād.
- Downey, B. Suzan. (2006 /1385SH). *Negāreh-hā-ye Souriyeh’i az gāv koshi-hā-ye Mitrā (Syrian Images of Mithras Tauroctonos)*. Tr. by Morteza Sāgheb far. Tehran: Tous.
- Gasquet, Amedee Louis Ulysse. (2011/1390SH). *Pazhouhesh dar kish va asrar-e Mitra (Essai sur le culte et les mystères de Mithra)*. Tr. by Jalāl Sattāri. Tehran: Mitra.
- Gāt-hā: kohantarīn bakhshe Avesta*. (2005/1384SH). Tehran: Asātir.
- Ghazbān, Ja’far. (1962/1341SH). *Yazidi-hā va sheytān parast-hā*. Tehran: Atā’i.
- Guillemin, Jacques Duchesne. (2011/1390SH). *Ūrmazd va ahriman (Ormazd et Ahriman: L’aventure dualiste dans l’antiquité)*. Tr. by ‘Abbas Bāgheri. Tehran: Farzān.
- Hasani, Seyyed ‘Abdorrazzagh. (1933/1312SH). *"Yazidiye yā sheiytān parastān"*. Tr. by ‘Alirezā Mirzā Khosravāni. Armaghān. No. 154.

- Hasani, Seyyed ‘Abdorrazzagh. (1993/1372SH). "*Alyazidiyeh. Resālatol ‘eslām*". Year 7.No. 3.
- Hormi, Hasou. (2008). *‘Izdiyāti dar sad pirsan dā (Kurdish)*. Arbil: Chapkhaneh-ye Hāji Hāshem.
- Ibn Battuta. (1982/1361SH). *Safarnāmeḥ (The travels of Ibn Battuta)*. Tr. by Mohammad ‘Ali Movahed. Tehran: ‘Elmi va farhangi.
- Kreyenbroek, Philip. (2009/1388SH). "*Yazidiyān va ahl-e haghe Kordestān*". Tr. by Seyyed Sa’eid Rezā Montazeri. Haft āsemān. No. 42.
- Lugle, Marcel. (2006/1385SH). *Dast dādan dar aein-hā-ye Rāzvrāneh Meditaranehei. Din mehr dar jahan-e bāstān (Etudes mithriaques: actes du 2e congres international)*. Tr. by Morteżā Sāghebfar. Tehran: Tous.
- Merkelbach, Reinhold. (2008/1387SH). *Mitrā: ā’in va tārikh (Mithras - Ein persisch-römischer Mysterienkult)*. Tr. by Towfiḡh Gholi zādeh. Tehrān: Akhtarān.
- Mohammadi Malāyeri, Mohammad. (1996-2003/1375-1382SH). *Yazidi-hā va kish o Ā’ine ānhā. Tārikh va farhang-e Iran dar dōwrān-e enteghāl az ‘asr-e sāsāni be ‘asr-e eslāmi*. Tehran: Tous.
- Rasho, Khalil. (2004). *Parn zh adabi dini Izad-yān (Kurdish)*. Vol. 1. Dhok: Sprez.
- Rashid, Shahmardān. (n.d). *Āsār-e Mehr parasti dar din-e izadi va parasteshe-e sheidān na sheitān*. Anon.
- Russell, James R. (2003/1382SH). "*Yazidi-hā (Yazidis)*". Tr. by Manizheh Moshiri Moghaddam. Chistā. No. 204 va 205.
- Sam’ āni, ibn Sa’d ‘Abdolkarim. (1987/1408GH). *Al’ansāb. Taghdim va tatbigh ‘Abdollāh ‘Omar Albāroudi*. Beirut: Dāroljanān.
- Tounji, Mohammad. (2001/1380SH). *Yazidiyān yā sheytān parastān*. Tehran: Atā’i.
- Ulansey, David. (2006/1385SH). *Pazhouheshi now dar mitrā parasti (The Origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancient World)*. Tr. by Mryam Amini. Tehran: Cheshmeh.
- Vahbi, Towfiḡh. (1968/1347SH). *Din alkard alghadim*. Tr. by Jamil Bandi Rouzhhayāni. Nashriye-ye Al’erfān. No. 560 va 570.
- Vermazern, Martin. (2007/1386SH). *A’in-e mitrā (Ayien Mitra)*. Tr. by Bozorg Nāderzād. Tehran: Cheshmeh.
- Yashthā* (1998/1377SH). Ed. by Ebrāhim Poordāvoud. Tehran: Asātir.